

RhetoricaScandinavica

Online, vol 27 / 2023

TEMA:
Sosiale bevegelser

Tidskrift för skandinavisk retorikforskning
Nr. 86 - 2023

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 2002-7974

No 86, 2023, pp 8-27, Publisher: Retorikförlaget AB

 <https://www.doi.org/10.52610/v27i86.298>

Author Tim Berndtsson, Uppsala University

 <https://orcid.org/0000-0002-7230-7365>

Title The Salvation Army and ridicule. Rhetorical strategies for countering scorn and derision at the turn of the century 1900 [”Frälsningsarmén och förlöjligandet. Om retoriska strategier för att bemöta hån och skämt runt sekelskiftet 1900”].

Abstract The Salvation Army came from England to Sweden in 1882, and rapidly became one of the leading social movements of the late nineteenth and early twentieth century. The movement’s use of colorful uniforms, popular music, and emotional preaching, and its charity to the poor and outcast, was met with both considerable enthusiasm and scathing ridicule. It is widely agreed that this movement was more ridiculed than any other in this period. The ridicule threatened both to undermine the ethos needed to convince new members, and to discourage the members’ confidence. Using Michael Billig’s concept of “unlaughter”, my article studies the Salvation Army’s strategies to counter ridicule. I show how the movement on the one hand proactively sought to avoid ridiculousness and actively used seriousness and tears to convince, and on the other mobilized a martyr identity, for which the laughter of the opponents was a signal of their own righteousness.

Keywords Salvation Army, ridicule, unlaughter, social movement

*Tim Berndtsson disputerade i Litteraturvetenskap 2020.
Han arbetar för nuvarande som vik. lektor vid Institutionen
för Litteraturvetenskap, Uppsala Universitet.
0000-0002-7230-7365 / tim.berndtsson@littvet.uu.se*

Tim Berndtsson:

Frälsningsarmén och förlöjligandet

Om retoriska strategier för att bemöta hån och skämt runt sekelskiftet 1900

Frälsningsarmén kom från England till Sverige 1882 och blev snabbt en av de ledande folkrörelserna under slutet av artonhundratalet och början av nittonhundratalet. Användningen av färgglada uniformer, populärmusik, känslomässiga predikningar, och välgörenhet till fattiga och utstötta, möttes av såväl entusiasm som förlöjligande. Redan i samtiden var det tydligt att rörelsen var mer förlöjligad än någon annan folkrörelse, något som senare historiker också bemärkt. Detta förlöjligande kunde både undergräva det ethos som behövdes för att övertyga de ofrälsta och motverka medlemmarnas förtroende. Med hjälp av Michael Billigs begrepp "unlaughter" studerar jag Frälsningsarméns strategier för att motverka förlöjligande. Jag visar hur rörelsen å ena sidan proaktivt försökte undvika löjlighet och föreslog användning av allvar och tårar för att övertyga utomstående, och å andra sidan mobiliserade en martyridentitet, för vilken motståndarnas skratt, inom gruppen, kunde omkodas till ett tecken för den egna rättfärdigheten.

Inledning

Det var trängsel på gatan, stockning i porten. Där funnos skarpa armbågar och bistra tungor; gatpojkar och knektar, pigor och hjälpkäringar; fredsam polis och stormig pöbel. Armén var ny och modern. Balerna förvissnade, krogarna försmäktade. Eleganter och hamnbusar, alla gingo på frälsningsarmén (Lagerlöf, 1894, s. 206).

Det är 1880-tal, vi är i Selma Lagerlöfs novell "En fallen kung" (1894), och har gått på frälsningsmöte i Stockholms arbetarkvarter. Inne i lokalen är det stökigt. Publi-

ken, som denna kväll främst tycks bestå av hamnbusarna, sparkar sönder bänkar, grälar och slåss. Atmosfären skiljer sig föga från en kroglokal av sämre sort. ”Männerna hade våta, smutsiga kläder, som luktade illa. De spottade tobak hvarannan sekund, svuro vid hvarje ord.” (s. 207) De väntar otåligt på underhållning: ”på bekännelserna och de upplifvande melodierna.” (s. 207) Så träder till sist en liten skara kvinnor fram på scen, iklädda Frälsningsarméns karaktäristiskt färgglada uniformer.

Hvad denna lilla armé var tapper! [...] Det var inte lönt att skratta åt dem i de stora hattarna. Det var det troligaste af allt, att de skulle besegra de valkiga händerna, de grymma ansiktena, de hädande läpparna (s. 207).

De stämmer upp i en väckelsesång, men störs av en grupp ynglingar i andra änden av lokalen.

’Sjung med,’ ropade frälsningssoldaterna, ’sjung med! Det är godt att sjunga.’ De stämde upp en känd melodi. De knäppte på gitarrerna och togo om samma vers gång på gång. De fingo en och annan af de närmast sittande med i sången. Men nu dånade nere från dörren en lättsinnig gatvisa. Toner kämpade mot toner, ord mot ord, gitarr mot hvisselpipa. Kvinnornas starka, öfvade röster stredo mot pojkarnas hesa målbrottsstämmor (s. 207).

Bullret ökar i styrka och blir till kakofoni. Frälsningssoldaterna faller på knä i bön. Det tycks för en kort stund som om bråkmakarna och deras gatvisa vunnit. Men då höjer frälsningskaptenen sin röst:

’I väsnens och skrien. Den gamle ormen inom er vrider sig och rasar. [...] Det visar, att han plågas, att han är rädd. Skratten åt oss! Slån ut våra fönster! Jagen oss bort från estraden! I morgon skolen I tillhöra oss. Vi skola besitta jorden. Hur viljen I motstå oss? Hur viljen I motstå Gud!’ (s. 208).

Efter ytterligare upptrappning löses också konflikten i allsång. Nästan hela salen lockas att stämma in i ”O, du min älskade, kommer du ej snart?” ”All längtan kunde sjunga sig fri i dessa toner. Det sjöngs äfven nere vid dörren. Det sprängde hjärtan” (s. 210). När berättelsens huvudperson, den avsigkomne skomakaren Matts Wik, härefter reser sig och, mitt i den allmänna hänryckelsen, börjar småda Gud för de olyckor han mött, så bidrar detta paradoxalt nog endast till att driva de ännu tveksamma in i frälsningssoldaternas armar. Wik framstår som den urtypiske hädaren, som av inre svaghet snärjts i satans värdsliga garn. En flitigt använd negativ typfigur inom den verkliga Frälsningsarmén. Och precis som många av huvudpersonerna i Frälsningsarméns tidskrift *Stridsropets* uppbyggliga berättelser, kommer Matts Wik också själv därefter gå med i rörelsen. Varpå han gör succé på möten med sina berättelser om vägen från gudsförnekelse till frälsning.

Berättelsen slutar förvisso inte där och i novellen som helhet utgör episoden med Frälsningsarmén den fond mot vilket ett mångbottnat drama om anseende, skam och otillräcklighet utspelar sig. Frågan om Lagerlöfs syn på Frälsningsarmén (rörelsen spelar en central roll också i kortromanen *Körkarlen*) har diskuterats av andra

och är av mindre intresse här.¹ Vad jag vill fästa uppmärksamhet på är hur författarinnan använt Frälsningsarmén för att ge en konkret socialt situerad gestaltning av människor som överskrider socialt dekorum och vardagsförnuft för ett högre syfte. Med berätt mod ställer frälsningssoldaterna sin tro och sig själva inför omgivningens kritik och löje. Berättelsen har en existentiell grundtematik, men stilen är realistisk. Den förutsätter att de samtida läsarna hade en viss förförståelse av den verklighet som beskrivs. Som att:

1. Frälsningsarmén uppsökte lägre socioekonomiska skikt, ”samhällets olycksbarn”.²
2. Deras möten kunde vara en nöjesaktivitet. Refrängbaserad gitarrmusik och eldiga predikningar var attraktionsmedel för en bred och blandad publik.
3. Denna mötesverksamhet väckte betydande uppståndelse, och bemöttes med känslsvallande entusiasm likväl som högljutt motstånd.

Jag tänker att novellen kan användas som ett mentalitetshistoriskt lackmuspapper för föreställningar om Frälsningsarmén omkring 1900. En kontroversiell men också mycket framgångsrik rörelse, vars karismatiska medel inbjöd tusentals till frälsning men också gjorde frälsningssoldaterna till stående mål för hån och förlöjligande. ”Ingen väckelserörelse blev föremål för så mycket gyckel under 1800-talets senare hälft som Frälsningsarmén” har det sagts (Selander, 1986, s. 135). Hur hanterade egentligen rörelsen detta?

Syfte och fråga

I denna artikel står förlöjligande komik – och Frälsningsarméns försök att bemöta det – i fokus. Retoriskt bruk av komik i syfte att försvaga motståndarens trovärdighet eller vifta bort dennes argument som löjliga, och därmed oväsentliga, har varit föremål för reflektion åtminstone sedan Aristoteles. Men strategier för att bemöta komik och förlöjligande är betydligt mindre studerade. Detta vill jag utarbeta teoretiskt, och samtidigt ge en empiriskt grundad beskrivning av Frälsningsarmén kommunikationsstrategier, utifrån tanken att de till dels utvecklats som gensvar till omgivningens förlöjligande. I studiet av sociala rörelser retorik har de religiösa folkrörelserna ofta hamnat i skymundan.³ Detta trots att de var stora, och mycket inflytelserika i sitt forande av såväl retoriska praktiker som institutionella förutsättningar i offentligheten. En av de viktigaste i Sverige vid tiden för sekelskiftet 1900 var Frälsningsarmén.

I den befintliga forskningen om Frälsningsarmén har frågan om förlöjligande berörts i viss utsträckning. Sven-Bertil Jansson (1990) har i en uppslagsrik artikel visat hur Frälsningsarmén, i betydligt högre grad än andra folk- och väckelserörel-

1 Se Bergenmar (2012, s. 88–89, 94–95), med sammanfattning av äldre forskning.

2 För illustrativa citat, se t.ex. Kjäll (1972, s. 124, 328). Vidare Jansdotter (2007) och Nilsson (2013).

3 Om folkrörelserna generellt, se Lundkvist (1977); Furuland (2006).

ser, gjordes till föremål för löje i skillingtryck under det sena 1800-talet, något som jag återkommer till. I Johan Lundins bok, *Predikande kvinnor och gråtande män. Frälsningsarmén i Sverige 1882–1921* (2013), den i dags dato enda längre vetenskapliga framställningen om Frälsningsarmén på svenska, diskuteras omgivningens kritiska bemötande, framförallt i relation till det iögonfallande brukat av uniformer. Lundin diskuterar även rörelsens egen behandling av kritiken. Jag hoppas att min artikel kan bidra till och utveckla dessa resultat genom att visa hur förlöjligandet på ett betydelsefullt sätt kom att påverka rörelsens egna retoriska strategier, både vad gällde att framföra sitt budskap likväl som dess skapande av en positiv identitet för att mobilisera rörelsemedlemmarna.

Frälsningsarméns tankar om retorik vid tiden för sekelskiftet kan med behållning diskuteras utifrån den klassiska (aristoteliska) retorikens idéer och begreppsapparat. Frälsningsarméns ledare reflekterade inte endast över budskapet, utan också över kommunikationens form, och hur olika medel kunde påverka olika typer av mottagare i olika givna lägen. Fast den agonistiska modell, som ofta var central för den antika retoriken – i vilken talekonsten i hög grad förstods som en ”kamp” mellan två motståndare för att vinna tilltron hos de utslagsgivande åhörarna – är frånvarande.⁴ Frälsningsarméns egen förståelse av sin kommunikation hade sin utgångspunkt i predikokonsten, homiletiken, som snarare byggde på tilltal.⁵ Övertygande utifrån denna modell handlade om att överkomma mottagarnas skepsis, väcka deras engagemang, och skapa delaktighet i en religiös gemenskap – inte vinna en debatt. Men min poäng har inte varit att undersöka inflytandet av klassisk retorisk teori inom Frälsningsarméns talekonst. Istället vill jag använda den aristoteliska traditionens tankar om förlöjligandet, skrottets, och allvarets persuasiva kraft (sedda genom en modern prisma) som analytiska redskap. Hur enskilda frälsnings-soldater taktiskt försökte lösa de situationer som mer eller mindre hånfulla skämt ställde dem inför, vore intressant att studera, men kommer inte närmare diskuteras här. Frågan är istället hur Frälsningsarméns centralledning utarbetade strategier för att motverka förlöjligandets skadliga inverkan på rörelsens kommunikation och medlemmarnas självkänsla.

I min forskning har jag (utan fullständighetsanspråk) undersökt Frälsningsarméns egna tryckta skrifter och tidskrifter i perioden 1880–1910, samt svenska dagstidningar från samma period. Jag kommer i följande avsnitt först att presentera Frälsningsarmén som organisation, och sen den kritik som framfördes mot rörelsen under dess första decennier i Sverige. Därefter kommer jag göra en teoretisk utveckling av förlöjligandets och skrottets retoriska funktioner och allvar och icke-skrattet som motstånd, utifrån den retoriskt influerade socialpsykologen Michael Billig. I de två avslutande analysavsnitten beskriver jag de strategier som Frälsningsarmén använde för att kontra förlöjligande och hånskrott – först sådana som hand-

4 Om den antika retorikens agonism, se ex. Hawhee (2002).

5 Se Booth (1913) för grundarens syn på talarkonst och predikan. Om den generella synen på homiletik i den svenska väckelserörelsen, i vilken Frälsningsarmén ingick, se Fahlgren (2006).

lade om rörelsens yttre bild, därefter de som handlade om medlemmarnas identitet och självkänsla.

Frälsningsarméns organisation

Frälsningsarméns grundande brukar räknas till år 1865, då predikantparet William och Catherine Booths väckelsearbete i stadsdelen East End i London antog en mer organiserad form.⁶ Paret Booth hade några år tidigare utträtt ur Metodistkyrkan, efter att William där inte vunnit gehör för sin vision om en mer aktivt bedriven evangelistisk väckelse. Syftet med *The Salvation Army* var att förena socialt omsorgsarbete med uppsökande mission, primärt riktad mot storstädernas arbetare och socialt utsatta. William formulerade tanken i en pregnant klimaxfigur: ”Soap, soup and salvation”. Skillnaden mellan paret Booths rörelse och andra samtida väckelser låg inte så mycket i målet som i medlen. Frälsningssoldaterna – eller salvationisterna, som de också kallade sig – skulle inte endast hålla templet öppet för dem som själva sökte frälsning. De skulle också med alla till hands stående medel föra de förtappade dit. Lärosatser utlades programmatiskt av paret Booth, bland annat i Catherines mycket spridda predikosamling *Papers on Aggressive Christianity* (1880, sv. övers *Angripande Kristendom* 1890), som utvecklade tanken om missionsarbetet som ett slags krigståg mot synd och världslig förtappelse.

Verksamhetspråket inom rörelsen var genomgående militärt. Medlemmarna, såväl män som kvinnor, titulerades som ”officerare” av olika grad (”löjtnant”, ”kapten”, ”major” osv.). Landet täcktes in av olika regionala ”divisioner” med ”kårer” som basenheter, vilka alla ytterst rapporterade till ”högkvarteret”.⁷ Missionssatsningar kallades ”fälttåg”. Ett utmärkande drag var uniformerna, som skulle förstärka medlemmarnas kåranda och rörelsens publicitet. Både manliga och kvinnliga officerare bar uniform med gradbundna dekorationer. På huvudet hade männen en militärliknande hatt medan kvinnorna bar bonnett, en kupad hatt med hakband, som vi ska återkomma till.

Vid sidan om möten och uppsökande frälsningsaktioner, ”drabbningar”, så utgjorde spridandet av rörelsens tidskrift *The War Cry* en central del av frälsningsverksamheten. 1884 utkom det första svenska numret av *Stridsropet*. Genom försäljningsaktioner, ”stormlöpningar”, kom denna tidning att säljas i för sin tid mycket stora upplagor: 1890 utkom 40 000 per nummer, och 1920 var siffran uppe i 65 000 exemplar (Lundin, 2013, s. 20). *Stridsropet* var ett slags samfundstidskrift men syftade i hög grad även till att övertyga utomstående. För intern kommunikation fanns från 1900 därför även *Frälsningsofficeren*, med den talande undertiteln: ”en strängt privat månadsskrift för Frälsningsarméns officerare”, till vilken kom andra internt riktade publikationsorgan som exempelvis *Underofficeren* och *Den unge soldaten*.

6 Presentation grundar sig, där inte annat anges, på Lundin (2013), Kjäll (1972–1783) samt Walker (2001).

7 För Frälsningsarméns organisationsstruktur, se Kjäll (1972, vol. 2, s. 890–895).

I Sverige infördes rörelsen 1882, under ledning av Hanna Ouchterlony, en bokhandlerska från Värnamo som tidigt tog till sig familjen Booths budskap, och hade en ledande roll i den svenska organisationsbildningen. Det engelska centralstyret av rörelsen förblev dock starkt. Kårer etablerades främst i de större städerna: Stockholm, där högkvarteret förlades, liksom Malmö och Göteborg. Men livaktiga kårer fanns också i små orter, som brukssamhället Vittinge i Uppland eller kyrkstadens Villhelmina i Västerbotten.

Frälsningsarmén bröt tidigt av från andra väckelserörelser genom sin omfattning av den urbana populärkulturens uttryck och medier. Exempelvis ivrade William Booth för att kyrkohymner skulle lämna plats åt unison sång till populära refrängmelodier.⁸ ”Frälsningsarmén skulle sträva efter att fylla sekulära former med religiöst innehåll; att helga platser, aktiviteter, ting och relationer” noterar Lundin (2012, s. 36–37). Evald Malmström, en ledande frälsningsofficer i generationen efter Ouchterlony, beskriver arbetssättet i sin historieskildring av rörelsens start i Sverige:

Det var ingenting i den nya rörelsens lära och förkunnelse, som var ägnat att tilldraga sig uppmärksamhet och väcka opposition. Dess dogmatik var den metodistiska, känd och erkänd i England. Men med Arméns metoder och tillvägagångssätt var det helt annorlunda, och de väckte förargelse. Fioler, horn och trummor fingo ackompanjera sånger, som ofta sjöngos på populära profana melodier! Uniform och baner! Vittnesbörd av män och kvinnor, som nyss voro kända för sin dryckenskap och sitt lättfärdiga liv! Och så dessa personliga angrepp med Stridsropet på krogarna och direkta uppmaningar till omvändelse i mötena! (Malmström, 1932. s. 16).

I sin uppräknig av de utmanande och förargelseframkallande elementen hos Frälsningsarmén inringade Malmström med en trotsig stolthet flera av de främsta punkterna i kritiken mot rörelsen.

Kritiken mot Frälsningsarmén

Rörelsen mötte redan i sin begynnelse kraftigt motstånd, från flera håll. Den uppsökande verksamheten på krogar och andra nöjeslokaler och de livligt besökta massmötena – sådana som Lagerlöf skildrade – ledde ofta till bråk, under vilka åhörare inte sällan gick till fysiskt angrepp på frälsningssoldaterna (Lundin 2013, s. 67–76; Kjäll, 1972, vol. 1, s. 64–69, 125–150). Under rörelsens första år var också den polisiära ordningsmakten, som regelbundet blev tillkallad för att avbryta tumult, avogt inställd till samfundet och benägen att redan på förhand avstyra möten; det inträffade flera gånger att salvationister blev arresterade (Lundin 2013, s. 67–76).

Kritiker som ville se samfundet som en bullrig social crosstiftare tog ofta fasta på

8 Booth avfärdade psalmer som “too churchy” och skrev att han ”rather enjoy robbing the devil of his choice tunes [...] It is like taking the enemies guns and turning them against him.” Se Cox (2011, s. 26) som ger utförlig genomgång av musikens roll inom Frälsningsarmén.

den tumult som initialt omgav rörelsen. I denna kritik var det särskilt frälsningsmötena som utmålades som en (från utlandet kommande) ”galenskap”, vilken kunde driva ”den stora hopen” till fanatism. Detta var den närmast enhälliga reaktionen i de reportage som skrevs på 1880-talet av skribenter som gjort studiebesök. Synbarligen i avsikt att ge levande situationsteckningar, med vilka läsares nyfikenhet på det nya fenomenet kunde tillfredsställas:

Skådespelet begynte. Omvexlande med sång uppträdde den ene efter andre av ”officerarne” med sina enkla föredrag, hvilka de med åtbörder försökte göra så lifliga som möjligt. Man var frestad att tro att man gått vilse och befann sig i ett därhus. [...] Midt under dessa yttringar af fanatism och okunnighet visade sig råheten genom åtskilliga intermezzon av hån och gyckel (*Dagens Nyheter*, 1883-01-29).

Massmötenas nyhetsvärde skulle med tiden falna, men tongången kvarstod. Även om tidningsskribenter ibland visade förståelse, eller åtminstone nedlåtande sympati, tycks avsikten överlag ha varit att framställa mötena som ”löjeväckande”. Beskrivningarna av frälsningssoldaternas ”dårskaper” sammankopplades gärna med det förlöjligande som till synes regelmässigt kom från delar av publiken. Situationer som ansågs bidra till problemet med oordning, då löjet kunde ta sig råa och sedelösa uttryck:

Ett besök hos Frälsningsarmén är långt ifrån uppbyggligt. Här drages det heliga ned i smutsen och folket lärer gyckla med det som, framställt på annat sätt, öfverväldiga dem. Häromkvällen var det mer än lofligt ’lifvat’ på ’arméns’ lokal på Biblioteksgatan. Publiken bestod till större delen af gardister och artillerister samt den lägre delen av ces dames. [...] Dessutom några andra personer, som ville ha sig ett godt skratt för 10 öre. [...] Man hade fått med sig en engelsman hit hvilken såg ut som att han rymt från ett boardinghouse vid någon bakgata i London. [...] han uppträdde och började sitt tal, öfversatt till Svenska, sålunda: – Jag tycker mycket om fruntimmer. Hejdlösa skratt bland de erotiske på bänkarne. [...] Ett osläckligt löje (*Upsala*, 1885-01-17).

Intressant är att sådana skildringarna i sin tur kunde kritiseras för att bidra till ytterligare debacle, genom att framställa förlöjligandet som ett ”folknöje”. I *Wecko-Posten* (1883) ansågs att en folksamling som avbrutit ett möte i Stockholm, hade ”uppeggats av de hånande artiklar, hvarmed Dagens Nyheter flere gånger trakterat sina läsare.” De sarkastiska beskrivningar av hur Frälsningsarméns förlöjligats antogs inspirera till återupprepning – ett slags medial reifikation. Det blir tydligt att medierna redan under rörelsernas första år hade skapat en bild av Frälsningsarmén som börjat leva ett eget liv i det socialt imaginära.

Från högkyrkligt håll framstod de känslomättade massmötena och soldatuniformerna som stöttestenar (Jmf. Lundin (2013, s. 61–63). Frälsningsarmén ansågs otill-

9 Citat från Kjäll (1972, vol. 1, s. 93).

börligt förenkla och pervertera det rätta kristna budskapet. Att ledande roller på möte ofta intogs av kvinnor, som både sjöng, spelade gitarr och predikade, ansågs vidare kunna ”innebära en allvarsam fara i sedligt hänseende”.¹⁰ Kyrkliga kritiker begagnade sig sällan av komik. För dem var problemet snarare att Frälsningssoldaternas (ofrivilligt) inbjöd till komik, och att omgivningens gyckel i förlängningen befarades kunna dra löje över kristendomen som helhet.

Åsikten att Frälsningsarmén bidrog till andlig förflackning framfördes även i den bredare allmänheten, som i en visa citerad av Jansson: ”Ty när de predika / hojta de och skrika / och bete sig som en vansint plär [...] och allt vad du där ständigt hör / Bibelns ord med skoj de sammanrör” (Jansson, 1990, s. 170). Kritik mot rörelsen som ett högljutt inslag i stadslivet, ett ”ta-ra-ra-bom frälsningsspektakel” (”Från Örebro”, 1900-01-04), hade inte bara en social utan också estetisk komponent. I synnerhet det militära symbolspråket framstod som en estetiskt motiverad källa till löje – ”en massa enkor och gamla tanter / de afvansera till sergeanter”.¹¹ I detta fanns en tydlig genusaspekt. Frälsningsarméns strävan att såväl inåt som utåt framhålla de kvinnliga soldaternas ärlighet och dygd, bör antagligen sättas i relation till att mycket kritik och många skämt berörde de kvinnliga salvationisternas uppenbart normbrytande inträde i manligt och sekulärt kodade områden. De bar uniform, utövade offentlig talekonst, besökte krogar (Lundin 2013, s. 189).

Frälsningssoldaternas mål att söka sig till illa ansedda krogar och prostitutionskvarter, med erbjudande om att ge behövande gratis mat och förplägnad, var ett av de populäraste komiska ämnena. Så kunde en dansk visa parodiera en av Frälsningsarméns signatursånger för att framföra ett fräckt budskap: ”Kom-kom-kom til frelsermøde, / kom lisså skidefuld du er / her ka’ i få torsk og sild, / i ka’ få hva fan i vil, / når du blot vil høre frelserhæren til.”¹² Lustigheter i denna stil, rymde inte mycket till saklig kritik och hade sannolikt underhållning som egenvärde. Skillingstrycken sålde bra. Men Jansson pekar även på att det kan ha funnits skäl att underblåsa detta förlöjligande hos aktörer inom sprithandeln, då Frälsningssoldaternas offensiva verksamhet på krogarna inte bara ledde till uppträden och bråk i kroglokalerna, utan också till att inte så få stamkunder faktiskt blev frälsta nykterhetsivrare (Jansson, 1990, s. 173, jmf. Walker, 2021, s. 227).

I socialistiska tidningar publicerades, precis som i borgerliga, gärna tillfällesverser med skämt om Frälsningsarmén. Inte minst i form av anspelningar rörande de kvinnliga officerarnas sexualitet, till refränger som ”rullan går” eller ”fallerallej, fallera”. Men vad gäller arbetarrörelsen förelåg, som flera forskare påtalat, stora överlappningar i målgrupp, och det fanns en tydlig rivalitet om arbetarnas engagemang (Jansson 1990, s. 174; Lundin, 2013, s. 76–77). I arbetarrörelsens tidningar fanns också en större del seriöst ämnad kritik. Bilden av Frälsningsarmén som ett av den borgerliga överheten sanktionerat bedrägeri – som ”överallt utbreder sig, förfäande och idiotiserande arbetets barn” (*Arbetet* 1888-10-16), med ledare som

10 (Lundin, 2013, s. 63). Citat av prästen Wallerius.

11 Skillingstryck, citerat hos Jansson (1990, s. 163).

12 Citerat hos Jansson (1990, s. 157).

slugt skodde sig på generösa medlemsbidrag – återkommer i en rad kritiska artiklar, pamfletter och visor – ofta med satiriskt skämtsamt ton (Jansson, 1990, s. 174–175; Lundin, 2013, s. 64–65). Det går att påminna sig Joe Hills kända satirvisa ”The Preacher and the Slave” från 1911, i vilken ”the Starvation Army” utlovar arbetarna ”pie in the sky when you die”.

Motståndet mot Frälsningsarmén kom således från flera håll: ordningsmakt, kyrka, krogägare och dagspress (borgerlig och socialistisk). Oavsett om målet var att ge seriöst ämnad kritik eller enkel underhållning, så användes komiskt förlöjligande som medel. Det fanns ju så mycket att skämta om kring Frälsningsarmén: de ovanliga kläderna; det militära språkbruket och attiraljerna; de extatiska mötena; den naiva välgörenheten; frälsningssoldaternas socialt enkla härkomst, brist på utbildning och stundtals oredliga förflutna; och, inte minst, de kvinnliga frälsningssoldaternas utåtriktade uppförande i offentlig miljö. Frälsningsarmén stod således inför ett problem: de behövde bemöta belackarna och avvärja skrattarna.

Förlöjligande komik och (icke-)skrattets retoriska funktioner

När jag här behandlar komik rör det sig primärt om förlöjligande. Skämt som har ett objekt, vilket publiken ska lockas att skratta åt. All komik är förstås inte av sådant slag. (Även om 1600-talstänkaren Thomas Hobbes faktiskt hävdade att så var fallet.¹³) Men kanske har komikens socialt disciplinerande funktion en betydligt större och mer genomträngande betydelse än vad som vanligen uppmärksammas. Det är åtminstone vad Michael Billig hävdade i studien *Laughter and Ridicule* (2005), och det är en utgångspunkt även för mig.

Billig betonar vikten av att inte endast behandla skratt som en naturlig, biologiskt inprogrammerad, lustfylld reaktion. Förvisso är skratt uppenbart ett kroppsligt uttryck, och dess framkallande ibland bortom medvetandets kontroll. Men skratt är samtidigt kommunikativt. På samma vis bör heller inte komik endast ses som en egenskap i skämpts formella uppbyggnad. Det går förstås att finna former som är gemensamma för mycket komik, som till exempel att det lustiga eller skrattretande ofta uppstår genom överraskande ”inkongruenser” mellan det förväntade och det som sedan sägs eller visar sig. Men Billig vill framförallt framhäva den socialt situerade kontexten, och komikens retoriska aspekter. Han hämtar inspiration från Sigmund Freuds tankar om vitsar som uttryck för dolda, ibland omedvetna, aggressioner. Men som han vill undvika den psykoanalytiska individcentreringen, vänder han sig istället till filosofen Henri Bergsons syn på skratt som ”ett slags social gest” (Billig, 2005, s. 15, 7; Bergson, 1987, s. 15). Skratt bygger på och söker gemenskap. Det är, skrev Bergson, ”i behov av ett eko” (Bergson, 1987, s. 7). Och det komiska skapar, genom gemensamt skrattandet, samhörighet. Men i regel mot bakgrund av

13 Hobbes berömda definition löd: “I may therefore conclude, that the passion of laughter is nothing else but a sudden glory arising from sudden conception of some eminency in ourselves, by comparison with the infirmities of others, or with our own formerly”. Se Billig (2005) s. 52–54 för citat samt diskussion.

att något markeras som avvikande och löjligt. Skräcken för att bli utskämd och hamna ute i kylan, utanför skrattdemenskapen, är också, enligt Bergson, vad som får den utskrattade att vilja ändra beteende. Han talade om komikens ”tillrättavisande” funktion (Bergson, 1987, s. 105).

Från denna grund framlägger Billig tesen att komiskt förlöjligande, och skrott åt det löjligen, bör ses som en viktig social praktik. Hur detta kan utövas mot olika grupper, i mer eller mindre (passiv)aggressivt syfte, har lyfts fram i flera studier, vilka i synnerhet undersökt skämtande utifrån kategorier som etnicitet och kön (exempelvis Davies, 2011; Kessel, 2019; Weaver, 2011). Men disciplineringen fungerar också i mindre flagranta fall, där åtlöjet snarare har en vardagligt uppfostrande avsikt. Ola Sigurdson, som diskuterat Billigs teori, sammanfattar:

det sociala livets uppförandekoder, alltså de som reglerar interaktionen mellan människor, skyddas av att en känsla av skam uppstår när man bryter mot dem. Den här skammen skapas och upprätthålls genom humor som en form av åtlöje; genom att man skrattar åt den som bryter mot de sociala uppförandekoderna framkallas en känsla av skam som upplevs som pinsam och smärtsam för den som brutit mot koderna. Därigenom lär sig den utskrattade vilka de normativa handlingarna enligt koden är. [...] Billig menar att särskilt det sätt varpå föräldrar retar sina barn fungerar som ett sätt att socialisera in barnen i den sociala ordningen, eftersom skrottet pekar ut när barnet bryter mot ordningen (Sigurdson 2022, vol. 3, s. 35).

De som delar skämtet bekräftar sin egen ”kod”, samtidigt som gränsen för avvikelse uppvisas och priset för övertramp taxeras. Att skratta åt det förlöjligenade är den konventionellt passande responsen på komik, och samtidigt en bekräftande förstärkning av de värderingar som (i regel implicit) har förmedlats. Social disciplinering är då i arbete. Den som förmår skratta tillsammans med andra över en löjlighet hos sig själv, kan i viss mån sägas inta avstånd till sig själv, eller åtminstone sitt tidigare jag. Hen dissocierar sig, åtminstone partiellt, från ett uppförande eller en uppfattning, och skapar därmed avstånd till det löjligen, signalerar ”humoristisk självdistans”. Detta uppfattas ofta som något positivt.¹⁴ Självdistansnerande skrott är ett möjligt sätt att hantera, och desarmera, förlöjligandet och dess potentiella skamverkan.

Men för de flesta av oss är det inte rimligt att skratta med i alla lägen. När skämt och förlöjligande exempelvis allvarligt hotar den egna värdigheten, eller ifrågasätter ens kärnvärderingar. Ofta är detta inte svårt, skrottreaktionen uppstår helt enkelt inte. Men att *inte* skratta – ens artigt – när skrott är det som förväntas, blir också det en kommunikativ respons. Billig kallar det ”unlaughter” – ”the rhetorical opposite of laughter” (Billig, 2005, s. 206; jmf. Smith 2009). Det blir ett genmäle som värderar den andres komik som undermålig eller olämplig. Sådant icke-skrattande utgör en risk: stämningen kan bli obekvä. Den som inte skrattar med, riskerar att bli

14 Se exempelvis Connolly (2002, s. 180) som framhäver självmedveten humor som en grundval för samtal i en pluralistisk demokrati.

identifierad som korkad, som en meningsmotståndare, eller som en träkmåns, kanske alltihop. Men icke-skratt kan också fungera som en verkningsfull taktik mot förlöjligande komik, eftersom vägran att fullborda kommunikationshandlingen kan få komiken att falla platt. Den som riskerar utskämning är då inte längre skämtets objekt, utan skämtaren själv – vars handlade kan framstå som opassande eller oansändigt. Poängen är alltså, i all enkelhet, att såväl förlöjligande som allvar sätter värden på spel, och att såväl skrattet som icke-skrattet såtillvida inte endast är fråga om reaktioner (eller bristen därpå), utan om responser med kommunikativ innebörd.

Förlöjligande och skratt var således ett *retoriskt* problem för Frälsningsarmén, och det på två sätt. Dels externt, då förlöjligandet hotade försvaga frälsningssoldaternas övertygelsekraft, deras ethos. Ingen övertygas av den som är löjlig, och därför måste värdigheten värnas. Dels internt, då komik kunde innebära identitetsproblem för frälsningssoldaterna. Ingen vill vara löjlig. Jag kommer diskutera dessa aspekter i följande två avsnitt.

Att kontra komik och övertyga med tårar

I skriften *Salvation soldiery* (1890) adresserade grundaren, general William Booth, förlöjligandet rakt på sak, och sökte med ett bibliskt exempel visa, hur den förlöjligade blir hjälte:

The Salvation Army Cadet is one of the best ridiculed characters in the land. He is a fair butt for everybody's chaff. [...] Like poor David, he is despised because everybody knows, is sure, quite sure that he won't succeed [...] [But] David was a success. There is nothing succeeds like success. That is the way to answer the cavillers, and sneerers, and doubters, and railers. Success is the answer to the newspapers, and the pulpits, and the platforms, and everybody else that oppose and ridicule and denounce (Booth, 1890, s. 10).

Frälsningssoldaten som en modig David i kamp mot föraktets och irreligiositetens Goliat. Davids osannolika framgång, som tystade hans belackare, gav i sin tur ytterligare framgång. Men ytterst berodde den på Guds försyn: David trodde och blev därför belönad. Detta *exemplum* kunde självfallet utgöra ett stärkande argument för de frälsta. På liknande vis lyftes ingivelse av Helig Ande fram som den starkaste och rakaste vägen till att fylla de tvivlande med övertygelse och ge frälsning åt de vilsångna (Booth, 1907, s. 78–82, 87, 96). Tron på en i det personliga livet aktivt ingripande Gudom var vanlig hos Salvationister, i England liksom i Sverige.¹⁵

Men Booth, som var en man med både hängslen och livrem, gav i andra sammanhang också mer handfasta råd och instruktioner. Viktigast var Frälsningsarméns organisatoriska grundmanual, *Orders and Regulations for Field Officers*, först utarbetad 1880, och senare kontinuerligt utgiven i många upplagor och översatt till många språk. På svenska utgavs *Order och reglementen för fältofficerare i Frälsnings-*

15 För England, se Walker (2001, s. 180–183); för Sverige, se Lundin (2013, s. 94–96).

armén, från och med 1893, i början som häften, sedermera i samlad volym. Utdrag återgavs därtill flitigt i samfundets tidskrift *Frälsningsofficeren* liksom i småtryck. Här gjorde den centrala ledningen, med familjen Booth i spetsen, sig gällande genom en omfattande och minutiös detaljreglering av verksamheten. Det finns förvisso inget särskilt avsnitt som behandlar frågor om komik, förlöjligande och skratt, men diskussioner på temat dyker återkommande upp. Exempelvis i anslutning till frågan om uniformers nytta och användande, en fråga som Frälsningsarméns ledarskikt under perioden vid 1900-talets början ivrade starkt för. Vid punkten ”Var på vakt mot komiska dräkter” sägs:

Vid användandet af särskilda dräkter, afsedda att locka människor till lokalen, böra officerare och soldater akta sig för allt, som i sig själfvt är anstötligt eller som kan uppväcka ovilja och förakt från allmänhetens sida. Ingenting kan i själfva verket vinnas – men mycket förloras – vare sig i detta eller andra afseenden genom att tillåta sig något, som är eller gifver intryck af att vara enfaldigt, barnsligt eller dumt. Äfven om man för tillfället kan bereda en del människor nöje och få dem att skratta, skall rättfärdighetens sak i längden lida därpå (Booth, 1907, s. 188).

Uniformerna skulle förvisso väcka uppseende, det var en del av deras syfte. (”Uniformen är själf en predikant” (Booth, 1907, s. 187)). Men det fick inte gå till överdrift, så att budskapet doldes bakom ett spektakel. På samma sätt var det viktigt att de uniformerade soldaterna uppförde sig soldatlikt:

Tjugo soldater, som marschera öfver hela gatan utan ordning och sammanhållning på samma sätt som en färskock, skola på åskådarna göra ett tämligen löjligt intryck på dem som se det, under det att samma antal, marscherande i lugn ordning tillförsäkra sig de mötandes aktning (Booth 1907, s. 452).

Det handlade om att inte ofrivilligt ge upphov till komik. Arthur Schopenhauer menade att skratt uppstår genom förekomsten av ”en plötsligt varsnad inkongruens mellan begrepp och de reala objekter, vilka på något sätt tänkas genom detsamma” (Schopenhauer, 1992, s. 115). Ett vanligt motiv i skämtandet var just att frälsnings-soldaterna avvek från bilden av vad en verklig soldat tänktes vara. Uniformer antogs väcka respekt, men om bärarna inte uppförde sig soldatlikt blev de istället löjliga. Regelboken kom, kanske precis därför, med många och skarpa anvisningar att inlära ”militära rörelser”, gärna under exercis ”af män som på grund af erfarenhet med militärlif lätt äro i stånd att sätta sig in i saken”, för att frälsningssoldaterna på så vis skulle inöva ”ett mera formfulländat sätt” (Booth, 1907, s. 452-454). Dessa anvisningar, synbarligen påkallade av farhågor för komiska inkongruenser, kan således ses som proaktiva gentemot skrattarna.

Men vad göra om det proaktiva hindrandet av skratt inte fungerade? Booth räkade även med detta. Han anbefalldes fördragsamhet. En del bullriga skrattare kunde tolereras, så länge mötet gick att genomföra. Frälsningssoldaten...

får icke vara alltför noggrann med ordningen, d.v.s. med *stillbeten*. Då han har ett stort antal råa och kanske äfven druckna människor att tala till, måste han bereda sig på och tåla att de äro en smula störande. Lite fnissande, stampande eller knackande dör han ej af. Övärderliga tillfällen att bli till välsignelse för de råa folkskarorna ha förlorats och tusentals mötesdeltagare ha drifvits från våra lokaler, emedan F.O. eller vaktsergeanten icke ha varit i stånd att tåla litet prat eller skämt då och då från en eller annan bland dem (Booth, 1907, s. 358–359, jmf s. 238).

Skratt och skämt hörde med andra ord till målgruppens inneboende egenskaper: liksom smutsighet, ohyfsat språkbruk och berusning, var det något som frälsningssoldaterna helt enkelt fick stå ut med. Om det alltså inte omedelbart gick att ta skrattet ur skrattarna, så fick frälsningssoldaterna istället arbeta med sig själva: ”F.O. [måste] taga hatet, hänet, försmädelsen och slagen, som träffa honom, om han är trogen, såsom en naturlig sak och gladt fördraga dem för Kristi skull” (Booth, 1907, s. 237). Ämnesorden i marginalen anger: ”Se glad ut! Hur du än känner dig!” Att helt enkelt inte påverkas. Eller åtminstone inte låtsas om det. Detta att stå ut ”för Kristi skull” var ett led i konstruktionen av en martyridentitet. I direkt anslutning till ovanstående anförts också det nytestamentliga budskapet om att vända den andra kinden till: ”Älsken edra ovänner, välsignen dem som förbanna eder” (Booth, 1907, s. 237). Detta var ett väsentligt drag i den interna kommunikationen, som jag återkommer till i avsnittet nedan. Men tankefiguren att hänet i själva verket var en upphöjelse av rörelsen, förmedlades också i kommunikationen utåt. Vi kan tänka på Lagerlöfs frälsningsofficer, som hörde djävulsormens väsande i belackarnas skratt.

Ett tidningsreportage från ett möte år 1892, berättar om hur mötespredikanten fick skämtsamheter kastade mot sig från publiken, samtidigt som han höll ett tal som behandlade trons förkunnande i trots mot värdsliga motstånd:

Så började predikningen. Det var Esaias 62 kap: ’För Zions skull vill jag icke tiga och för Jerusalems skull vill jag icke hållat inne’ o.s.v. Ja, talaren skulle predika och icke tänka på följderna. Det var skönt att få bli föraktad. Han ville säga som kärigen, som vitnade på ett frälsningsmöte. Just som hon stod och vitnade, fick hon en örfl af någon, och då sade hon: ’Gifve Gud, att jag icke blir högmödig!’ (Spectator, 1892-07-20).

Trots den satirisk-parodiska tonen i artikeln, så pekar den ut tankar som verkliga fanns inom Frälsningsarmén: att sätta ära i världens förakt, liksom att akta sig för högmödig.

Missionen var knutet till socialt biståndsarbete hos de fattiga och olärda, och från arméledningen inskräptes gång på gång vikten av att inte framställa sig som överlägsen dem som frälsningen gällde. I detta ingick att själv avstå från förlöjlighande.

F.O. bör aldrig förlöjligen eller genom satir sära fritänkare. Genom att utsätta dem för folkets åtlöje, kan han blott få dem utskrattade, men detta skall icke

gagna dem. Tvärtom, de bli onda och skola kanske hämnas genom att störa mötena (Booth, 1907, s. 225).

I slutet av *Retoriken* refererade Aristoteles med uppskattning en sentens tillskriven sofisterna Gorgias: ”att man bör förstöra motståndarens allvar med skämt och deras skämt med allvar.” (Aristoteles, 2012, s. 226, 1148b). Men hos Frälsningsarmén finns, typiskt nog, inga uppmaningar att bemöta allvar med förlöjligande utan endast förmaningar att ta ner förlöjligande med allvar. I detta ligger en idé, kanske en hel ideologi. I *Om diktkonsten* hade Aristoteles knutit ”det löjliga” till det fula eller skamfulla, något eller någon, som vi med tillfredsställelse kan betrakta som lägre än oss själva (Aristoteles 1994, s. 31 1149a.) Det är, utifrån den affektbaserade psykologin i *Retoriken*, också följdriktigt att det är behagligt att bli lockad till skratt, men skamfullt att bli utskrattad – det senare leder till vrede och hämndlystnad.¹⁶ Förlöjligande kan nedgöra en motståndare, men inte omvända denne. Och det senare var syftet för Frälsningsarmén. Det handlade inte om att överbevisa ”de ofrälsta”, utan om att övertyga dem. Målet med såväl predikningar som samtal var att få åhörarna att lämna ”världen” (som utmärktes av lättsinne) bakom sig, för att inträda i ett frälst tillstånd, märkt av allvar.

Allt, såväl hos F. O. som i mötet, måste vara i harmoni med de allvarliga sanningar, som framställs i syfte att väcka. All lättfärdighet hos F.O., skämt och gyckel bland soldaterna är ägnadt att förstöra mötets verkan (Booth, 1907, s. 96–97).

”Allvar” var nyckelordet i den retoriska fostran av officerarna som bedrevs i *Frälsningsofficeren*. Detta allvar fick inte förväxlas med högtidlighet, vilket hörde hemma i den högkyrklighet som Frälsningsarmén aktivt sökt sig bort ifrån. William Booth betonade vikten av att aktivt engagera åhörarna och tala med deras eget vardagsspråk, inte med abstrakta lärosatser från pappret. (Booth, 1913, s. 5, 14). Framställningsformen behövde ständigt varieras, för att ge frälsningsbudskapet, som ju alltid förblev detsamma, ett ihållande nyhetsvärde. Faran att rulla vidare ”i gamla hjulspår” upprepades ofta.¹⁷ Mötena skulle locka de underhållningslysta. Men soldaterna skulle förbli allvarliga: ”Intet kan vara bedrägligare än en F.O. som talar, sjunger och gör sig lustig med människor som befinna sig på helvetets brant, i stället för att söka frälsa dem” (Booth (1907 s. 83).

Frederick Booth-Tucker, svärson till William och Catherine, pekade i en artikel ut allvar som centralt både för att överkomma de ofrälstas likgiltighet och deras skräck att bli hånade i händelse av att de lät sig frälsas. ”[D]e flesta syndare [äro] benägna att gömma sig för att slippa möta Gud. [...] Locka fram dem från deras gömställen.” Gömställen var ursäkter som ”jag kan icke”, ”har inte tid”, ”känner mig inte hågad” och ”vill inte göra mig till åtlöje”. Frälsningssoldaten, som på apostlar-

16 ”Eftersom lek och all slags avslappning hör till det behagliga, är likaså även det löjliga [...] behagligt”; (Aristoteles, 2012, s. 106, 1372a; ”Man vredgas på dem som förlöjliga, gycklar och hånar eftersom det är kränkande” (Aristoteles, 2012, s. 126 1379a). Om Aristoteles terminologi, se Halliwell (2008, s. 307–331.)

17 Se t.ex. ”Gamla hjulspår”, 1902-04, s. 70.

nas vis är en ”människofiskare”, ska artigt lyssna men bestämt avfärda, varvid ”den fiskandens *sätt* bör vara vänligt, höfligt, mildt, icke myndigt eller hårdt, men framför allt, *allfvarligt*” (Booth-Tucker, 1901, s. 166–169). För Salvationisterna var allvar en aktiv hållning, där det Billig kallade ”unlaughter”, den ostentativa vägran att spela med i den komiska leken, hade en väsentlig del.

Detta allvar var en känsla, och känslargumentationens betydelse betonades starkt av hela familjen Booth. (”Målet för F. O:s attacker är hjärtat.” (Booth, 1907, s. 98, jmf. s. 78.)) Men den känslöfyllda talarstilen kunde också bli mål för lustigheter. William rådde då frälsningssoldaten till att kontra förlöjligande skratt med allvarsam gråt: ”Sak samma om de skratta eller häna eller vägra rätta sig efter hans ord – han får aldrig glömma att de är odödliga själar. [...] Det tjänar föga till att han alls talar, om han inte talar med känsla. Om han icke har tårar i sina ögon, bör han ha tårar i sin röst.” (Booth, 1913, s. 16.) Ett inlevelsefullt manér, menade William, måste förvisso användas med känslighet för situationen, men framförallt måste det vara ärligt (Booth, 1913, s. 7, 14). Hans tanke följer härvid den sedan antiken hävdvunna insikten att starka känslouttryck endast blir verkningfulla då talarens och publikens känslor kan förenas; när åhörarna låter sig ”dras med” i talarens känsla (Sloane, 2001, s. 561). Utan ärligt kända känslor blir känslouttrycket, enligt William, ofrånkomligen mekaniskt – och löjligt. Betoningen av ärlighet uteslöt dock inte att träning kunde behövas. Booth-Tucker skulle i artikeln ”Tårefloder” (1903) förmana officerare vars tårkanaler sinat att bearbeta sina känslouttryck:

Flyta tårefloder från dina ögon lika ymnigt nu för tiden som förr? Få dessa skaror, hvilkas andliga behof du blifvit satt att tillgodose, af din blick och af tonfallet i din röst det intrycket, att du själf verkligen tror på dessa stora sanningar, som dagligen går öfver dina läppar? Eller tillåter du att ditt sinne blir upptaget med lifvets obetydligheter; med din familj, ditt arbete och möjliga befordran? [...] *Beror inte folkets sätt att mottaga ditt budskap till stor del på ditt sätt att framföra det?* Inga tårar i din röst, då du talar om syndens uselhet och bedräglighet, om dess hemska följder, om Guds vrede, om domens fador och den eviga Elden! [...] Vänd hela din uppmärksamhet på dessa eviga sanningar. Tvinga dig själf att betrakta dem *tills att du själf känner dem*; då skola tårarna komma af sig själfva, och du skall utgjuta ditt hjärta inför folket och *tvingga dem* också att *känna* (Booth-Tucker, 1903-01, s. 3).

Strategierna för övertygande av nya själar var således sammantvinnade med en ”psykagogi” för att bearbeta själsrörelserna även hos dem som skulle övertyga.¹⁸

Värna om sin värdighet? Intern mobilisering och identitetsskapande

Det behövdes stöd. Att förlöjligandet kunde ta frälsningssoldater hårt är tydligt. Inte minst är det, som Lundin visat, märkbart i den utbredda tveksamhet inför det av ledningen anmodade uniformstvånget: ”Uniformen var, åtminstone under Fräls-

18 Om konceptet ”psykagogia”, se Rosengren (2015).

ningsarméns första år, vad [Erving] Goffman skulle ha kallat ett stigmatiserande objekt.” (Lundin, 2013, s. 112.) I *Order och reglementen* ombuds officerare att ha ”tålmod med de fruktande” bland sina rekryter, och vara medvetna om att dessa kunde få utstå många ”obehagliga anmärkningar, föraktliga häntydningar och stundom ännu värre saker”. (Booth, 1907, s. 186.)

I det interna organet *Frälsningsofficeren* behandlades inte förlöjligande som ett problem för skribenterna själva. De tillhörde nästan genomgående ledningsgruppen, och även om det gavs ett begränsat utrymme för interndebatt hade de flesta artiklar form av uppfostrande förmaningar eller goda råd från ledningen till de underlydande. (”Bär uniform. Ni kvinnor – bär era bonnetter. Det finns ej en trefligare, mer karaktäristisk hatt under solen!” (”Säg det igen!”, 1901-05, s. 92)). Likväl finns en hel del signaler om att ledningen, såväl nationellt som internationellt, uppfattade problemet med medlemmarnas skamkänslor. I en artikel om varför soldater ger upp sin kamp, uppräknades ett antal demoraliserande hinder, och en majoritet handlade om att de upplevde sig socialt utstötta genom sitt medlemskap: ”Släkt och vänner äro missnöjda. [...] Arbetskamrater häna dem. [...] Fiender förfölja dem.” (Booth, 1901-09, s. 163).

Problematiken levandegörs också i flera dikter och sånger, som själva utgör en viktig del av den retoriska responsen. I dikten ”Den låta de bli” skildras hur uniformen förhånats: ”Röda snören, eller gula, / Våra ’F’, allt dömdes ut, / och vår frälsningshatt, den fula, sotdöd skulle dö till slut.” Men en tid därefter har vinden vänt, och det löjliga anses nu vackert ”Nu man redan imiterar / uniformen, som vi ha”. Endast bonnetten är något som omvärlden inte velat befatta sig med, och precis därför utropas i dikten ”Städse lefve vår bonett” (H.M., 1908, s. 57–58). Att bonnetten var ett särskilt laddat plagg är klart från en rad dikter, som alla har samma tankefigur: martyrskapet vinnas i trotsset mot häcklarnas skratt. I ”Bonnet-korset” skildras en frälsningssoldat som låter veta att hon ”vittnar, beder, sjunger” men ”hatt modern jag bär, ty bonnet är ej i min smak – jag dragit gränsen där”. Varpå en ängel manar henne tänka om och se denna hatt som det sista nödvändiga uppoffrandet av det världsiga för Kristi skull – ett ”bonnet-kors” (Aug. S., 1908, s. 53–54). I ”Bonnettens sorgliga klagan” är det den förhånade hatten som själv, utifrån samma logik, omtalar hur den missaktas i jämförelse med världsiga hattar: ”men denna smålek bära / jag räknar som en ära.” (Alstav, 1908, s. 106) Vad gällde uniform i allmänhet och bonnetter i synnerhet sades de vara utmärkta och ändamålsenliga i sig själva, men gavs också ett ytterligare värde just genom motståndarnas hån, enligt en omvänd logik. Idén om förhånaren som blir till förkunnare (utifrån mönstret hos Lagerlöfs Matts Wik) är vanligt i många berättelser och dikter, med titlar som ”Förr och nu”: ”Mången gång förr jag gick / med en smådefull blick, / då den rentvådada skaran jag såg [...] Men de dagar har gått / härlig frälsning jag fått”. (*Stridsropet* 1890-05-10)

Jens Ljunggren har i sin avhandling *Den uppskjutna vreden. Socialdemokratisk känslopolitik från 1880- till 1980-talet* (2015) belyst den framträdande roll som appeller till arbetarnas känsla av värdighet spelade i den tidiga socialdemokratin. Han visar hur agitatorer och publicister inom arbetarrörelsen å ena sidan sökte

frammana negativa upplevelser av skam, förnedring och elände som deras publik förutsattes ha erfarenhet av, och, å den andra, känslor av stolthet och människovärde. Genom denna mixtur ville de skapa emotioner som indignation och vrede över klassamhällets orättvisor, vilka tänktes fungera politiskt mobiliserande. För Frälsningsarmén handlade det dock inte om att återupprätta en kränkt värdighet, utan om att omformulera vad värdighet är.

Att bli bemött med skratt i offentligheten sattes gärna i samband med de arresteringar och straff som drabbat en del av rörelsens pionjärer vilka under de första åren genomfört möten och demonstrationer utan tillstånd, liksom med de våldsamma upplopp som ibland utbrutit vid möten. Det var delar i en martyrologi.¹⁹ Hade inte Jesu själv hånats vid korset? Och var det inte lidandet för Kristi skull det förutsagda kännetecknet för de trogna i allmänhet och apostlarna i synnerhet? Catherine Booth upprepade i sina predikningar tanken att smålek var tecken på utvaldhet. Det handlade om att efterlikna den Kristus som ”förföljd, bortdriven, föraktad, bespottad, förråd” gick för att möta döden på korset ”för en värld, som icke sade ens ett ord till tack” (Booth, 1883-10). Martyridentiteten har förstås en religiös innebörd, men den hade också en retorisk funktion. Med markerad ironi avfärdas världsliga begrepp om ”värdighet” som fåfänga. Men det världen kallar ”skam” blir i de frälstas ögon till ett annat slags värde – ödmjukhet. För Catherine Booth var detta en kardinaltanke: ”*Medan vi stå och värna om vår värdighet, hafva hela släkten gått till helvetet!* [...] Huru mycket längre skola vi hålla på denna vår värdighet? Om Jesus varit rädd om sin skulle han aldrig dött mellan tvänne röfvere. Hela återlösungsverket är ett verk af ödmjukhet, själförsakelse och lidande” (Booth C., 1890, s. 48–49).

Denna dualistiska ram, där det sanna och goda alltid befann sig på den frälsta gemenskapens insida, tillät en konsekvent omtolkning där de egna vedermödorna gjordes till glädjeämnen och motståndarnas kritik till argument för den egna saken. Det skapades två konceptuella associationskedjor. *Syndare – världslighet – förlöjligande – skratt* stod antitetiskt mot *salvationister – andlighet – allvar – gråt*. Den första på utsidan, den andra på insidan. Om skrattet stod för motståndet mot frälsningen, var gråten en signal om att omvändelsen var nära, och användes regelbundet som ett symboliskt grepp i frälsningsberättelser. Liksom uniformerna var också dessa berättelser ett sätt att ge kåranda, en känsla av ”vi” och ”vårt”, vilken hjälpte till att upprätthålla gränsen mellan insida och utsida. Och musiken förstås. Sångerna i *Frälsningsarméns sångbok* kretsar ständigt kring övergången från utsida till insida: från synd till frälsning, från världens förtappelse till den himmel som väntar frälsningshären.

Farväl, o värld, du kan ej tjusa mig;
 för länge var jag bunden fast vid dig.
 För mig en gång din falska sång
 Ljöd som en musik;

19 Om martyrskapets centrala roll för Frälsningsarméns självbild, se Nilsson (2012).

Nu har jag en sång, som ej är världens lik.

(*Frälsningsarméns sångbok*, 1907, s. 263).

Dessa sånger var, med ett begrepp använt av Carina Agnesdotter, ”rörelsetexter”; de utgjorde en ”manifestation av en kollektiv identitet” (Håkan Thörn).²⁰ Och inuti sången, då den sjöngs, kunde soldaterna kanske känna sig skyddande från gyckel.

Onda människor räds jag ej,

Om än de förfölja, nej!

Äfven om mitt lif de ta,

Likväl jag seger ha!

(*Frälsningsarméns sångbok*, 1907, s. 291).

Som på det frälsningsmöte Lagerlöf skildrade. Frälsningssoldaterna förlöjligades, men kom också att infoga detta förlöjligande som ett bärande inslag i berättelsen om den egna kampen.

Slutsats

I denna artikel har jag visat hur centrala drag i Frälsningsarméns retoriska strategier utformades som svar mot omgivningens hån och skämt. Frälsningsarméns syfte var att omvända de ofrälsta, och missionsarbetet hade en tydligt offensiv prägel, i form av publika, stundtals bullriga, massmöten och aktiv uppsökandeverksamhet. Likväl var bemötandet av motståndare icke-konfrontativt. Hellre än att angripa häcklare skulle frälsningssoldaterna å ena sidan undvika att framkalla löje och, å den andra, tåligt stå ut också om de blev skämtade om och skrattade åt. Istället för skämt och skratt förordades allvar och tårar som övertygelsemedel. Med allvar som respons mot gycklet (”unlaughter”) kunde frälsningssoldaterna vinna förtroende med en karaktär som snarare övertygade genom sin förandligade ödmjukhet, än sin värdsliga värdighet. Med stöd i religiösa exempel, gjordes också förhånandet till en del av ett martyrskap. Genom att mobilisera martyridentiteten i predikan, sång och dikt, sökte frälsningsarmén att omvandla hån till helgelse, och strategiskt använda motståndarnas hån som en källa till gemenskap inom gruppen.

20 Se diskussion hos Agnesdotter (2014, s. 22), begreppet och citatet från Thörn (1997, s. 197).

Litteraturlista

- Agnesdotter, C. (2014). *Dikt i rörelse. Ingrid Sjöstrand och poesins retorik i kvinnornas freds-rörelse 1979–1982*. Möklinta: Göteborgs universitet
- Aristoteles (1994). *Om diktkonsten*. Anamma: Göteborg
- Aristoteles, (2012). *Retoriken*. Helsingborg: Retorikförlaget
- Bergemar, J. «Predika utan att predika. Allmänhetens religiösa läsningar av Selma Lagerlöfs författarskap». (2012) *Kyrkohistorisk årsskrift*, s. 85–103
- Bergson, H. (1987). *Skrattet. En undersökning av komikens väsen*. Lysekil: Pontes.
- Billig, M. (2005). *Laughter and Ridicule. Towards a Social Critique of Humour*. London: Sage
- Connolly, W.E. (2002). *Identity \ Difference. Democratic Negotiations of Political Paradox*. (2. ed.) Minneapolis: Minnesota University Press
- Cox, G.S.A. (2011). *The Musical Salvationist. The World of Richard Slater (1854–1939)* 'Father of Salvation Army Music'. Woodbridge: Boydell Press
- Davis, C. (2011). *Jokes and Targets*. Bloomington: Indiana University Press
- Fahlgren, S. (2006). *Predikantskap och församling. Sex fallstudier av en ekklesial baspraktik inom svensk frikyrklighet fram till 1960-talet*. Uppsala: Uppsala universitet
- Furuland, L. (2007) *Folkbildningens och folkrörelsernas betydelse för arbetarlitteraturen i Sverige* (Linköping, 2007)
- Halliwell, S. (2008). *Greek Laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Hawhee, D. (2002). «Agonism and Areté». *Philosophy & Rhetoric*, 35(3), s. 185–207. DOI: 10.1353/par.2003.0004
- Jansdotter, A. (2007). «Rädda Rosa: Frälsningsarméns räddningsarbete i Sverige 1890–1920». *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940*, s. 107–135
- Jansson, S. (1990). "Ett samfund av dårar. Frälsningsarmén i svenska och danska skillingtrycksvisor". I *Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson den 19 mars 1990*. Stockholm: Svenskt visarkiv, s. 157–177
- Kessel, M. (2019). *Gewalt und Gelächter: "Deutschsein" 1914–1945*. Stuttgart: Franz Steiner
- Kjäll, T. (1972–1783). *Korsets fûrger b ara: berättelsen om Frälsningsarmén i Sverige under åren 1882–1982*. 3 vol. Stockholm: FA-press
- Ljunggren, J. (2015). *Den uppskjutna vreden. Socialdemokratisk k nslopolitik från 1880- till 1980-talet*. Lund: Nordic Academic Press
- Lundin, J.A. (2013). *Predikande kvinnor och gråtande m n. Frälsningsarmén i Sverige 1882–1921*. Malmö: Kira
- Lundkvist S. (1977). *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Uppsala: A & W
- Nilsson, F. (2012). «Martyrer och respektabla kvinnor. Osäkra identiteter inom Frälsningsarmén vid 1800-talets slut». I B. Svensson & A. Walette (red.), *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*. Lund: Makadam
- Nilsson, F. (2013). « Vi måste taga de olyckliga till våra hem och hjärtan». *Frälsningsarmén och g stfrihetens gränsar*. Råg, s. 80–98
- Rosengren, M. (2015). *Psychagogia. Konsten att leda själar*. (2. utg.) Ödåkra: Retorikförlaget.
- Schopenhauer, A. (1992). *Världen som vilja och föreställning*. Nora: Nya Doxa
- Selander, I. (1986). «Jordiskt fosterland, himmelskt hemland eller socialistiskt paradiset: folkrörelsernas nytextningar till nationals ngsmelodier». * rsbok / Vetenskapssocieteten i Lund*. s. 93–164
- Sigurdson, O. (2021). *Gudomliga komedier. Humor, subjektivitet, transcendens. Volym 3. Kritik av den existentiella humorn*. Göteborg: Glänta
- Sloane, T.O. (red.) (2001). *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press
- Smith, M. (2009). Humor, Unlaughter, and Boundary Maintenance. *The Journal of American Folklore*, 122 (484), s. 148–171
- Thörn, H. (1997). *Modernitet, sociologi och sociala rörelser*. Göteborg: Kompendiet
- Walker P. J. (2001). *Pulling the Devil's Kingdom Down. The Salvation Army in Victorian Britain*. Los Angeles: University of California Press
- Weaver, S. (2011). *The Rhetoric of Racist Humour. US, UK and Global Race Joking*. Farnham: Ashgate.

Källor

- «Från Örebro». *Social-Demokraten*, 1900-01-04
- «Förr och nu», *Stridsropet*, 1890-05-10
- «Gamla hjulspår». *Frälsningsofficeren*. 1902-04, s. 70
- «Hos Frälsningsarmén», *Upsala*, 1885-01-17
- «Mera Ljus!» [Insändare], *Dagens Nyheter*, 1883-01-29
- «Säg det igen! Ett svar på frågan 'Hvad skall jag säga till mina soldater angående sommaren».
Frälsningsofficeren, 1901-05, s. 92
- Alstav. «Bonnetens sorgliga klagan» i *Röda Fanor. Tankar och bilder från Frälsningsarméns värld*. Stockholm: Stridsropets tryckeri, s. 105–106.
- Aug. S. 1908. »Bonett-korset» i *Röda Fanor. Tankar och bilder från Frälsningsarméns värld*.
Stockholm: Stridsropets tryckeri, s. 53–54
- Booth, C. (1890). *Angripande kristendom: en samling föredrag*. Stockholm: Frälsningsarméns högkvarter.
- Booth, C. «'Intet att förlora' eller «Snälltåget»», *Stridsropet*, 1883-10
- Booth, W. (1890). *Salvation Soldiery. A Series of Addresses on the Requirements of Jesus Christ's Service*. London: Salvation Army International Headquarters
- Booth, W. (1907). *Order och reglementen för fältofficerare i Frälsningsarmén utfärdade af Generalen 1904*. Stockholm: Stridsropets tryckeri
- Booth, W. (1913). *Officeren som talare. Några grundläggande råd och anvisningar för frälsningsofficerare*. Stockholm: Stridsropets tryckeri
- Booth, W. «II. Hvarföre göra icke våra soldater mer i striden.» *Frälsningsofficeren*, 1901-09, s. 161–163
- Booth-Tucker. F. «Om eftermöten», *Frälsningsofficeren*, 1901-09, s. 166–169
- Booth-Tucker. F. «Tårefloder», *Frälsningsofficeren*, 1903-01, s. 1–4
- Frälsningsarméns sångbok*. 1907. Stockholm: Frälsningsarméns högkvarter
- H.M.. 1908. «Den låta de bli» i *Röda Fanor. Tankar och bilder från Frälsningsarméns värld*.
Stockholm: Stridsropets tryckeri, s. 57–58
- Lagerlöf. S. «En fallen kung» *Osynliga länkar. Berättelser*. Stockholm: Bonniers. 1894, s. 194–224
- Malmström, E. (1932). *Femtio års fälttåg. Frälsningsarmén i Sverige 1882–1932*. Stockholm: Frälsningsarméns högkvarter
- Röda Fanor. Tankar och bilder från Frälsningsarméns värld*. (1908). Stockholm: Stridsropets tryckeri
- Spectator, «Komminister Mårdberg i Örebro» *Norrlandsposten*, 1892-07-20.

Denna artikel har skrivits inom ramarna för projektet »Känslor av hopp. Hopp som känsla i nordisk 1900-talspoesi», finansierat av Helge Ax:son Johnsons Stiftelse